גן לאומי ושמורת טבע
ארבל

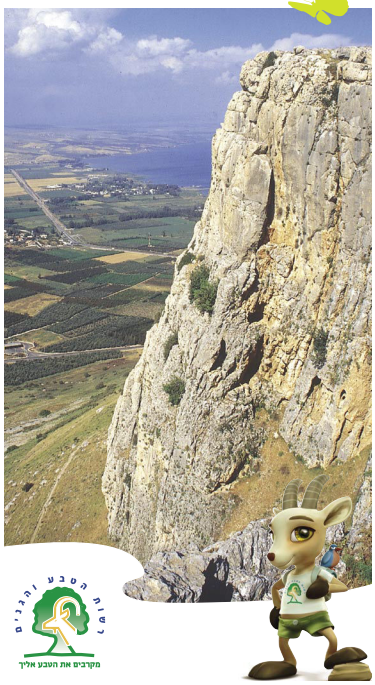

מקרבים את הטבע אליך

גן לאומי ושמורת טבע ארבל, טל': 04-6732904 www.parks.org.il

ברוכים הבאים
לגן לאומי ושמורת טבע ארבל

צוק סלע זקוף מתנוסס לתפארה מעל פי תהום – מול כנרת, גולן וחרמון. יישוב קדום שהותיר אחריו שרידי בית כנסת מפואר. שבילי טייול אל מבצר מערות המקנן בנקיקי סלע... זהו הארבל – שמורת טבע וגן לאומי, פנינת טבע ונוף ואתר מורשת קדום, שאין שני לו בישראל.

בקעת ארבל במבט מקרני חטין

גיאוגרפיה

שמורת טבע וגן לאומי ארבל נמצאים במזרח הגליל התחתון, בתחומה של רמת ארבל – רמת בזלת וגיר המתרוממת במתינות מכיוון דרום-מערב לצפון-מזרח. החלק המערבי והנמוך של הרמה ידוע בשם "בקעת ארבל". זוהי בקעה פוריה ומעובדת, שבה שוכנים שלושה יישובים חקלאיים: ארבל, כפר זיתים וכפר חטים.

בתחום הגן הלאומי עובר נחל ארבל, שבו נובעים כמה מעיינות. הגדול שבהם הוא עין ארבל (עין חמאם) ולידו שוכן היישוב הבדווי חמאם. נחל ארבל מתחיל את דרכו מאזור הכפר עילבון (היושב מעל בקעת בית כנופה) והוא נשפך ליד המושבה מגדל (שבבקעת בינוסר). בנחל, שרובו נמצא בתחום הגן הלאומי ארבל, נותרו שרידי טחנות קמח עתיקות ואמות מים. בקרבת עין ניתאי, מעיין קטן הנובע בלב הנחל, נותרו שרידי בוסתנים ובהם עצי רימון ותאנה, עצי הדר ונכפים.

רמת ארבל מסתיימת במצוק אדיר, בני סלעי גיר ודולומיט, המתנוסס מעל בקעת בינוסר והכנרת. שיא המצוק, הר ארבל (181 מ' מעל פני הים), מתנשא כ-390 מטרים מעל הכנרת. המצוק נוצר בשל השבר הסורי-אפריקני הגדול ובשל שברים גיאולוגיים לרוחב הגליל התחתון, שיצרו את הבקעות.

מצפון לנחל ארבל מתנשא צוק מרשים נוסף – הר ניתאי (98 מ' מעל פני הים). ההר כלול גם הוא בתחום שמורת הארבל, אך הגישה אליו אסורה, על מנת למנוע פגיעה בחי ובצומח.

שמורת טבע ארבל משתרעת מסביב למצוק ארבל. השמורה משתרעת על פני 1,842 דונם והגן הלאומי משתרע על פני 8,509 דונם.

חי וצומח

בתחום השמורה והגן הלאומי מוצאים מקלט מינים רבים של יונקים, המנצלים את המצוקים למסתור ואת מקורות המים והמזון הרבים שנמצאים בשטח. הבולטים שבהם הם זאב, צבוע ודלק מצוי. במצוקים חיות משפחות של שפן הסלע ובמערות נחבאים בשעות היום מיני עטלפים, כגון אשף, לילן ויזנוב.

במצוקים המבודדים מקננים בעונתם הבז האדום והעקב העיטי. יוני הסלעים הרבות שבמקום הן שהעניקו לקטע התחתי של נחל ארבל את שמו הערבי – ואדי חמאם (נחל היונים). זה המקום לצפות בצוקית הבודדת – ציפור גדולה מעט מדרור. לזכרי הצוקית יש צבע כחול-אפור. בחורף נצפה כאן העוף הדיר כותלי – עוף בעל מקור ארוך למדי, הניזון מחרקים. הכותלי נוהג "ליחול" לאורך מצוקים ולצוד חרקים, ובמצב זה קשה להבחין בו בזכות צבע נוצותיו האפור. לעומת זאת, כשהוא פורש כנפיים, בולט מאוד הצבע האדום שלהן.

בין סדקי הסלעים בארבל שוכן שבלול קטן, שנמצא רק בארבל ובסביבתו ולא בשום מקום אחר בעולם. זוהי סנורית הארבל. לסנורית יש קוניה ארוכה, 13 עד 20 מילימטרים, ולאורכה צלעות דקיקות. השבלול נקרא סנורית משום שפתח הקוניה שלו חסום בסנר, שנפתח רק כאשר השבלול מוציא חלק מגופו החוצה.

באמצע המאה ה-19 זיהה חוקר הטבע האנגלי הנרי בייקר טריסטראם במצוקי הארבל עשרות קנים של נשרים ועזניות, ואף דיווח על דוב סורי בדוד שיצא מהסבך.

העצים בשמורה מעטים יחסית. במרומי הר ארבל צומח עץ חרוב בודד, מן הסתם שריד לעצי חרוב שצמחו כאן בעבר. החרוב הזה נראה ממקומות רבים המשקיפים על המצוק. המדרונות מכוסים בשיחי שיזף השיח, הניכר בענפים הקוצניים והעקמומיים. בנחל ארבל צומחים גם עצי ערבה. ביגאר פורח כאן היקינטון המזרחי, הניכר בבציעי פרחיו הכחולים. חודש אחר כך מתכסים המדרונות בפריחה נהדרת של כלנית מצויה ובאביב מקשטים את המקום הפרחים הוורודים של הכרמלית הבאה. מאוחר יותר מעטרים את השטח צבעוני ההרים, משתה שעירה בוורוד ותורמנים ההרים בכחול.

בין הסלעים והמצוקים צומחים צמחים נדירים של ממש. כאלה הם הדרדר הבאה – צמח קוצני הפורח בתפרחות ורודות וגדולות; וציפורן משולשל – המציץ מסדקי הסלעים בפרחים ורודים גם הוא. בין סדקי הסלעים נמצאים כאן גם שושנת משורטסת – בעלת עלים בצבע ירוק עמוק, המסודרים בשושנת (מעגל עלים צמוד לסלע) – ודבקה אפורה. לאלה מצטרפים שרכים כגון שערות שולמית, שרכרך ריחני ושרכרך הסלעים.

תולדות המקום

מסורת מהתקופה החשמונאית קובעת בארבל את מקומו של החכם ניתאי הארבלי, ששמו מוצאת בהר ניתאי. ניתאי התפרסם באמרתו "התרחק משכן רע ואל תתבר לרשע ואל תתייאש מן הפורענות" (משנה, אבות א ז). השם ארבל נזכר באירוע נוסף מתקופת החשמונאים כמקום שכבש המצביא הסלבקי בכחידס בדרכו לירושלים: "ויחנו על מסילות אשר בארבל ויולכדוה ויהרגו נפשות אדם רבות" (מקבים א, ט כ). יוסף בן מתתיהו, ההיסטוריון בן התקופה הרומית, מזהה את המקום עם ארבל "שלנו".

יוסף בן מתתיהו הוא ההיסטוריון היחיד שמביא בכתביו תיאור של הקרב שניהלו קנאי הגליל, שהתבצרו בארבל, כנגד הורדוס בשנת 37 לפסה"נ. הקיסר אנטוניוס שלח את הורדוס לדכא את המורדים ששכנו "במערות שהיו סמוכות מאוד לכפר הקרוי ארבל. המערות האלה נמצאו בצלעות הרים תלולים... ומכל עבר לא יכול הצבא לגשת אליהן, כי רק משעולים צרים ונפתולים הוליכו אל כי המערות והטלע אשר מעבר פני המערות." (קדמוניות יב 421). הורדוס התגבר על המורדים רק לאחר ששלשל את מיטב לוחמיו אל פי המערות בארגזים הקשורים בחבלים. הם הרגו את מי שלכדו ועל השאר השליכו אש. הקנאים נלחמו עד מוות. איש מהם לא נכנע. בספרו, מספר יוסף בן מתתיהו על זקן אחד, שאמם אוזניו מצעקותיהם של אשתו ושבעת בניו. הוא המית אותם, השליכם אל התהום ואחר כך קפץ לשם בעצמו.

בבקעת בינוסר, לרגלי הארבל, פעל (בתחילת המאה ה-1 לסה"נ) מטיף גלילי – יהושע מצדת – שנע ממגדלא לכפר נחום וערך טקסי נסים לקהל מאמיניו. ישנן מסורות נוצריות שמזהות את מקום התרחשותן בבקעת ארבל.

יוסף בן מתתיהו, שהיה גם מפקד המרד הגדול בגליל, ביצר את כפר המערות בארבל כהכנה למרד (67 לסה"נ). על פי הממצאים בשטח, נראה כי המורדים לא הסתפקו רק במערות הר ארבל. הם התבצרו גם במדרון הר ניתאי, שם התגלתה חומה, שנועדה ככל הנראה להיות קו הגנה ראשון כנגד הרומאים. ייתכן שקרבות הקנאות והחופש הרבים שעברו על המקום הביאו להתפתחותה של מסורת האומרת שמלחמת אחרית הימים תתנהל בבקעת ארבל ובעקבותיה יבוא המשיח.

נראה שמסורות קדומה זו נרמזת בימי רבי יהודה הנשיא (המאה ה-2 לסה"נ) "מעשה בחכמים שהיו מהלכים בבקעת ארבל בעלות השחר וראו איילת השחר שבקע אורה... אמר ר' חייא הגדול לר' שמעון בן חלפתא... כך היא גאולתם של ישראל, בתחילה היא באה קמעא קמעא ואחר כך מתבצבצת ובאה..." (ירושלמי משנת ברכות).

ביטוי פיוטי נתן לכך אלעזר הקליר תושב טבריה (במאה השביעית לסה"נ): "בחודש הראשון, הוא חודש ניסן, אמנם בארבעה עשר בו / בבקעת ארבל יצמח טובו, מנחם בן עמיאל פתאום יבוא / ובכדי נקם ילבש בחטובוי" (מנחם בן עמיאל מזוהה עם משיח בן דוד).

בארבל התיישבה לאחר חורבן בית המקדש משפחת כוהנים ממשמר ישוע. באותם ימים התפרסמה ארבל כמקום שבו יוצרו בדי פשתן חזקים במיוחד, בניגוד לבית שאן, שבה יצרו בדי פשתן עדינים. בתקופת התלמוד הייתה ארבל עיירה אמידה ונבנה בה בית כנסת מפואר.

שרידי היישוב זוהו, מימי הביניים ואילך, בחורבת אירביד, בשוליים הצפוניים של מושב ארבל של ימינו. יש הגורסים שארבל הקדומה שכנה במקומה של חורבת ורדים (חורבת חמאם), השוכנת במורדות המזרחיים של הר ניתאי, קרוב לנחל, ונדדה ליישוב הנוכחי בימי הביניים. נוסעים, יהודים ומוסלמים, זיהו בארבל ובסביבתה קברי צדיקים מצדיקים שונים, לעתים קרובות ללא ציזוק היסטורי.

אתרים בשמורה ובגן הלאומי

בית הכנסת העתיק

שרידי בית הכנסת המפואר התגלו כבר בשנת 1852 בידי החוקר אדוארד רובינסון ומאז נחפר האתר פעמים אחדות. המחקר האחרון נעשה בידי ד"ר צבי איילן בשיתוף עם אברהם אידדרכת (1987-1989).

בית הכנסת נבנה בבנייה יבשה מאבני גיר גדולות, שבלטו על רקע בתי הבזלת של הכפר הקדום, שבנבו אבני בזלת, הסלע הנפוץ במקום. בית הכנסת נבנה במרכז היישוב. על פי סגנון הבנייה והממצאים שהתגלו בו, משערים החוקרים שבית הכנסת נבנה במאה ה-4 לסה"נ. החוקרים זיהו שני שלבי בנייה לפחות והם מניחים שבית הכנסת פעל עד המאה ה-8 לסה"נ.

בשלב הקדום כלל המבנה אולם ובו שלושה טורים של עמודים בצורת האות ח'. העמודים נשאו את יציעי הקומה השנייה. העמודים הפינתיים

המערות במצוק הארבל

כללי התנהגות

- התנועה מותרת בשבילים המסומנים בלבד.
- השביל לתצפית הנוף נוח ומתאים לכול. שאר המסלולים מיועדים למיטיבי לכת ומחייבים שימוש בידיות ובכבלים המותקנים במקום. ההליכה בשביל "השחור" מומלצת ליורדים למצודה. ההליכה בשביל האדום מומלצת לעולים מהמצודה.
- יש להצטייד במפת סימון שבילים מעודכנת (הגליל התחתון, העמקים והגלבוע).
- אין להתקרב לשפת המצוק. היזהרו מנפילה ומדרדור אבנים.
- בימי גשם המסלול רטוב וחלק. אין לרדת במצוק!
- אין לשהות ולנוע בלילה בתחום הגן הלאומי ושמורת הטבע.
- גלישה וטיפוס מצוקים אסורים. אין לטפס על קירות ועתיקות.
- יש להצטייד בשלושה ליטר מים לאדם ליום. אין להסתמך על מקורות מים טבעיים לשתייה.
- הקפידו לנעול נעלי הליכה ולחבוש כובע.
- אין לכבוע בחי, בצומח ובדומם.
- שמרו על הניקיון. אין לקבור או לשרוף אשפה. אנא, קחו את האשפה שלכם עמכם והשליכו אותה בפח אשפה המיועד לכך.

הר ניתאי והארבל – מבט לדרום-מערב

כתיבה: יעקב שקולניק
עריכה: ד"ר צביקה צוק **עריכה לשונית:** נועה מוסרו
צילומים: זאב מרגלית, יובל ארטמן, איתמר גרינברג וצביקה צוק
ייעוץ: אסי קוראסו-אהרון, אברהם אידדרכת ואסף דורי
מפה: שלום קוולר ויובל ארטמן
הפקה: עדי גרינבאום

מצוק הארבל, בקעת בינוסר וצפון-מערב הכנרת

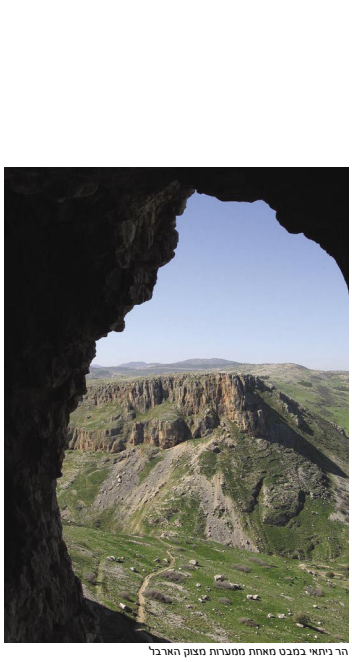

הר ניתאי במבט מאחת ממערות מצוק הארבל

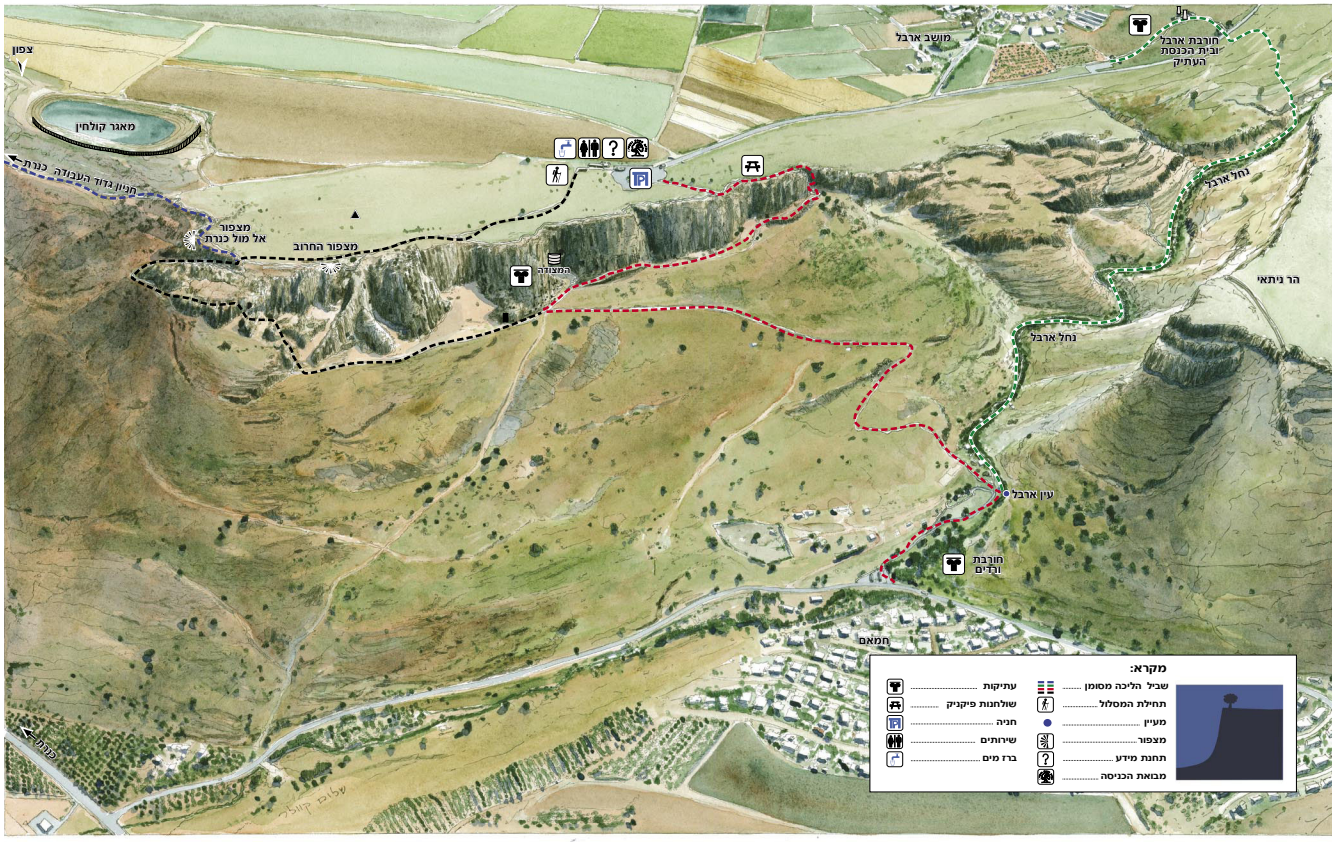

סותתו בחתך בצורת לב. שאר העמודים ניצבו על אדנים רבועים. העמודים של הקומה הראשונה נשאו כותרות קורינתיות, ושל הקומה השנייה – כותרות יוניות. לאורך הקירות ניצבו ספסלים רבים. רצפת האולם הייתה נמוכה במטר וחצי מסף הפתח. ייתכן שזה מבטא את הפסוק "ממעמקים קראתיך יה" (תהלים קל ו). בחלק המזרחי של הקיר הצפוני נחצבה בסלע קופה ובה דלת קטנה. ייתכן שבאי בית הכנסת הכניסו לתוכה תרומות.

חזית המבנה פנתה למזרח. מצב זה תואם את ההלכה, אך נדיר בבתי הכנסת הגליליים. בחזית היה כנראה פתח אחד חצוב בסלע, שממנו נותר עמוד אחד, מרשים מאוד. חלקי פתח נוספים, המעוטרים בעיטורים צמחיים, שרדו והם פזורים במקום. ממזרח למבנה הייתה חצר גדולה, מרוצפת אבני גזית מבזלת.

נראה כי המבנה הראשון נהרס בשלב כלשהו. במקומו נבנה בית כנסת חדש, כנראה במאה ה-6 לסה"נ, בבניית טיט (דבש) ששרידיו הם הנראים כיום באתר. בית הכנסת המאוחר שונה מאוד מקודמו, אך הבמאים השתמשו בפריטים רבים מהמבנה הקודם (בשימוש משני, משולבים ויצוקים במסדי הקירות). השינויים העיקריים באו לידי ביטוי בהוספת גומחה מעוגלת בקיר הדרומי, הפונה לירושלים, שיועדה לארון הקודש ולבמה לקריאת התורה. ריצוף האבן חודש. בקיר הצפוני הוסיפו פתח, המרמז על בניית חזית נוספת לבניין שהפך ממבנה רוחבי לאורכי (מצפון לדרום כמו ברוב בתי הכנסת הגליליים) החצר הורחבה כלפי צפון והיא נשענה על שני אולמות ארוכים, שתקרתם מקומרת.

בית הכנסת חרב כנראה בשרפה, אולי ברעש האדמה הגדול של שנת 749 לסה"נ, שפגע במקומות רבים המסוכים לשבר הסורי-אפריקני. רעש זה ידוע במקורותינו בשם "רעש שביעית", משום שהתחולל בשנת שמיטה.

המצודה והמערות

מדרגות חצובות מוליכות מראש מצוק הארבל אל שביל המוביל ל"מצודת המערות" (קלעת אבן מען). הקירות העצומים שבנבו בחזית המערות בנדבכים של אבני בזלת שחורות ואבני ניר לבנות הם שרידי המבצר שכנראה בנה כאן במאה ה-17 עלי בק, בנו של האמיר הדרוזי פחר א-דין, בן למשפחת מען. המבצר נבנה כמאחז צבאי החולש על בקעת ארבל ועל הדרכים שעוברות בה, ליד המרכז הדרוזי המקודש קבר יתרו בשוליה המערביים של הבקעה.

הנוסע אֶבֶליה צ'לבי מתאר (במאה ה-17) את סיפור המצודה: "...במרחק של ירי חותם מערב לים טבריה יש צוק חשוף המתנשא לגובה ניכר, ובו מצודה שהערבים קוראים לה קלעת קאעקע (מצודת הערבים)... דרוזים, אנשי בנו של מען, נחבאו עם בזתם במגדל. קוציוק אחמד פחה (שליט דמשק) שלח צבא נגדם שחצב ציר מהפסגה של ההר הגבוה והטיל אש לתוך המערות הללו. השוכנים מתו בבהלה ופחד והמערות נכבשו בבטחה".

בניית המצודה במצוק הסלע, שכללה בניית גרם מדרגות מפואר ושער מוגן, התבססה על שינויים באחד ממכלולי המערות הקדומות, שנחצבו בארבעה מפלסים. במערות בתוך המצודה התגלו ממצאים מהתקופה ההלניסטית ובהם מטבעות ומקוואות טהרה.

במצוק הארבל היו שמונה מכלולי מערות (ניתן להבחין בהם כשנצעים בשביל למצודה, לרגלי המצוק).

"מצודת המערות" (קלעת אבן מען)

המערות בחלקן טבעיות (קרסטיות). הן נחצבו והותאמו לצורכי מגורים במספר מפלסים והן מקובצות ומוגנות מצדן בכתף הסלע. במרכזן מערכת מים ובכמה יש גם מקווה טהרה. חלק מהמערות שימשו גם בתקופות מאוחרות יותר (ביזנטית, ממלוכית ועות'מאנית).

מטיילים שאינם יורדים אל המצודה וצופים מרום המצוק אל סביבתם, יוכלו לראות מכלולי מערות דומים במדרונות מצוק הר ניתאי שמצפון, המחורר בפתחי מערות רבים.

מצפורים וחניונים

מצפור "החרוב" – מצפור בראש מצוק הארבל, החושף את הכנרת, הגולן, החרמון והחלק המזרחי של הגליל העליון והגליל התחתון. המצפור מכניח את זכרו של תת אלוף יוסף לוגב.

מצפור "אל מול כנרת" – מצפור במורד המזרחי של מצוק הארבל, ממזרח למצפור החרוב, לצד השביל הכחול, החושף את נוף הכנרת במלוא הדרה, הר הגולן, הערים טבריה וצפת, ויישובים סביב הכנרת בואכה הגליל העליון.

שער בית הכנסת בארבל, הנשוי מאבן אחת

חניון בדוד העבודה

חניון למרגלות מצוק הארבל, סמוך לכביש הכנרת. החניון נבנה על שרידי מחצבה, ששימשה בשנות ה-20 של המאה העשרים את אנשי בדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור לכריית חומר למצע כביש טבריה-טבחה.

מסלולי טיול

המפה בדפדפת זו מתייחסת למסלולי מצוק הארבל.

לטיול בנחל ארבל, לכל אורכו, יש להשתמש במפת טיולים וסימון שבילים של הגליל התחתון.

שימו לב לנוהל ההליכה בשבילים:

השביל "האדום" יורד ממבואת הכניסה אל המצודה והמערות ומומלץ לעשותו בעליה.

השביל "השחור" יורד ממצפור החרוב אל המצודה והמערות ומומלץ לעשותו בירידה.

■ אל מצפור החרוב

משך הסיור: 30 דקות.

מסלול הולך ושוב, נגיש לכול. סימון שחור.

המסלול יוצא מרחבת החניה, מגיע למצפור החרוב ושב לרחבת החניה.

■ אל המצודה והמערות

משך הסיור: 3 שעות.

מסלול מעגלי הכולל מורד תלול ומעלה תלול. מתאים למיטיבי לכת. ההליכה מומלצת במסלול זה בכיוון המתואר.

המסלול יוצא מרחבת החניה למצפור החרוב (סימון שחור). מכאן ממשיך מזרחה ויורד מהמצוק בעזרת ידיות אחיזה ודריכה הקבועים בסלע. השביל בשלב מסוים מתחבר עם שביל אדום וממשיכים באדום מערבה לכוון המצודה והמערות ומשם לרחבת החניה.

■ אל חניון בדוד העבודה

משך הסיור: כשעתיים.

הערה: יש לאזור לרכב מאסף בחניון בדוד העבודה.

מסלול במורד תלול. נדרש רכב איסוף בסוף המסלול.

המסלול יוצא מרחבת החניה למצפור החרוב בשביל "השחור" ומשם ממשיך בשביל "השחור" עוד כ-200 עד מפגש שבילים וכו ממשיכים בשביל "הכחול". השביל "הכחול" מגיע למצפור "אל מול כנרת" וממשיך בירידה אל חניון בדוד העבודה.

■ אל עין ארבל

משך הסיור: 2-3 שעות.

הערה: יש לאזור לרכב מאסף בכביש ליד חמאם.

מסלול במורד תלול, הדורש היעזרות בכבלים ובידיות אחיזה ודריכה הקבועים במצוק.

המסלול יוצא מרחבת החניה למצפור החרוב (סימון שחור) עד למצודה ולמערות ומשם ממשיך במורד לעין ארבל.

■ לבית הכנסת

משך הסיור: 30 דקות.

מסלול קצר ונוח.

המסלול יוצא מרחבת חניה קטנה השוכנת בצד דרך העוקפת את מושב ארבל, מגיע לבית הכנסת בכפר התלמודי בארבל ושב על עקבותיו לרחבת החניה.

■ מבית הכנסת לעין ארבל

משך הסיור: שעה וחצי עד שעתיים.

המסלול יוצא מרחבת חניה קטנה השוכנת בצד דרך העוקפת את מושב ארבל, מגיע לבית הכנסת בכפר התלמודי בארבל ויורד בשביל תלול למדי דרך מערות הקבורה לעין ארבל (שביל "ירוק").

מצפור "אל מול כנרת" נבנה לזכרו של רועי דרור. המצפור הוקם בידי משפחתו וחבריו משבט צופי צור ויחידת דובדבן, בסיוע רשות הטבע והגנים.

רועי, נער של טבע ומרחבים, של יופי ואושר פנימי, של שמחת חיים ואהבת אדם, ערכים, נתינה וסמירות, נולד ב-5.3.1983 בחוות הצופים ליד קיבוץ רמת יוחנן ונהרג ממכת חום, 20 מטרים מפסגת הארבל, ב-18.6.2002, במהלך אימון ניווט של יחידת דובדבן.

השביל ממצפור "אל מול כנרת" אל חניון בדוד העבודה נפרץ לזכרו.